

УДК 314.7

*С.М. Жовнір, канд. геогр. наук**науковий співробітник Інституту економіки та прогнозування НАН України*

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Розглянуто трансформаційні процеси в сфері міграцій в контексті соціально-економічних змін українського суспільства, здійснено аналіз міграційних тенденцій в умовах світової фінансово-економічної кризи, запропоновано основні підходи до формування міграційної політики.

Ключові слова: міграційні процеси, трудові мігранти, державна міграційна політика.

Актуальність дослідження. Пов'язані з міграційною рухомістю населення питання традиційно привертала увагу українських вчених, широко висвітлювались у науковій літературі ХХ – початку ХХІ століття. Вивченню міграційних процесів в Україні присвячено праці Е.М. Лібанової, О.А. Малиновської, С.І. Пирожкова, О.В. Позняка, І.М. Прибиткової, О.У. Хомри та інших вчених. В умовах широкомасштабної світової міграції та подальшого ускладнення схем глобального руху людей значимість міграційної проблематики актуалізується, вивчення різних аспектів цієї проблеми продовжує і сьогодні залишатись у фокусі уваги багатьох науковців. Надзвичайну важливість вивчення питань, пов'язаних з міграціями населення, підтверджує опублікована у 2009 р. щорічна Доповідь ООН про людський розвиток «Подолання бар'єрів. Людська мобільність та розвиток», яка присвячена саме проблемам міграцій населення.

Уже перші дослідження міграційних процесів показали їх зв'язок із соціально-економічними проблемами суспільства, зафіксували окрім демографічних, економічні характеристики цього складного феномену. Охоплюючи значну частину населення репродуктивного і працездатного віку, міграційні процеси є вагомим чинником подальшого економічного зростання на фоні процесів світової глобалізації. Міграційна рухомість, детермінована певними подіями життєвого циклу людини (закінчення навчального закладу, початок або завершення трудової діяльності, укладання чи припинення шлюбу, народження дітей та інші події), у свою чергу також впливає на перебіг цих подій, усе більшою мірою змінює не лише життєвий цикл окремої людини, але й характер відтворення населення в країнах походження і призначення мігрантів. Як держава, що бере активну участь в обміні трудовими ресурсами, Україна потребує суттєвого удосконалення державного регулювання у сфері міграцій.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення міграційних процесів в контексті трансформацій загальної соціально-економічної ситуації в Україні, оцінка їх масштабів і тенденцій, розробка основних підходів до формування державної міграційної політики.

Результати дослідження. Можна констатувати, що після розпаду СРСР на арену світових міграційних процесів, різних за своїм характером та векторами спрямування, Україна вийшла невідповідною. Упродовж першого десятиліття реформ процес неконтрольованих ринкових трансформацій супроводжувався як кількісними, так і якісними змінами попиту на працю, що призвели в цілому до погіршення можливостей реалізації трудового потенціалу суспільства, а також, що дуже суттєво, девальвації моральних цінностей та поширення правового нігілізму серед широких верств населення. Внаслідок системної кризи та повної дезорганізації виробництва, пов'язаної з порушенням традиційних господарських зв'язків, припиненням діяльності неконкурентоспроможних у нових економічних умовах підприємств, істотно скоротився попит на працю, виникла заборгованість з виплати заробітної плати, суттєво змінились умови зайнятості населення, відбулось скорочення зайнятості на постійній основі, розширення тимчасових форм найму, поширення неповної та неформальної зайнятості та інших явищ, що криють у собі низку загроз для якості потенціалу як окремо взятого індивіда, так і людського потенціалу України в цілому.

Нестабільність у трудових відносинах, посилення загрози бідності внаслідок втрати робочого місця та трудового доходу, достатнього для життєзабезпечення власної сім'ї, викликали хвилю масового стихійного перерозподілу працівників не тільки між підприємствами різних форм власності, сферами економічної діяльності, але й між регіонами України, країнами пострадянського простору та далекого зарубіжжя. За відсутності соціально-економічних амортизаторів, розрахованих на пом'якшення наслідків вивільнення частини працюючих у період кризового спаду виробництва, процес адаптації до ринкових умов супроводжувався активізацією трудової міграції населення передусім за кордон.

Міжнародну трудову міграцію робочої сили визначають як переміщення працездатного населення в межах світового господарства у пошуках кращих умов життєдіяльності. Четверта, або новітня, хвиля української еміграції робочої сили періоду ринкових трансформацій була спричинена насамперед економічними факторами. Вона стала наслідком істотної різниці в рівні життя, заробітної плати, умов праці, підприємницької діяльності в Україні та за її межами. У цей період відбулось значне зниження інтенсивності стаціонарних міграцій, пов'язаних зі зміною офіційного місця проживання та відповідною реєстрацією, натомість значно зросла інтенсивність різних форм трудової міграції – легальної, напівлегальної, нелегальної. Підтвердженням цього можуть також слугувати дані демографічної статистики, які свідчать, що найбільші міграційні втрати населення України упродовж останнього міжпереписного періоду стосуються саме економічно активних вікових контингентів – чоловіків та жінок у віці від 20 до 49 років. Так, у структурі втрат населення

України за віковими групами внаслідок міграцій за 1989–2001 рр. частка чоловіків у віці 20–49 років склала 81,7%, жінок у віці 20–49 років – 38,4% [1, с.130].

Для України проблемою в дослідженні міжнародної трудової міграції є відсутність єдиних уніфікованих методологічних підходів щодо вимірювання міграційних процесів та узагальненої інформаційної бази даних про зовнішню трудову міграцію. Існуючі джерела інформації (адміністративні дані та реєстри, державна статистична звітність, перепис населення, дані вибіркового обстеження) не надають комплексних та достовірних відомостей про цей процес. Це негативно позначається на можливості оцінки кількісних та якісних параметрів українського заробітчанства – масштабів, інтенсивності, динаміки статево-вікової, освітньої, кваліфікаційної структури мігрантів, поширеності та географічної спрямованості потоків зовнішніх трудових міграцій, регіональних відмінностей тощо. Можна стверджувати, що офіційні дані недооцінюють навіть масштаби легальної міграції, адже фіксують лише тих українських трудових мігрантів, які були працевлаштовані офіційними посередницькими структурами. За різними експертними оцінками, сьогодні за кордоном працює від 3 до 7 млн. громадян України.

Після тривалого періоду міграційного скорочення населення, починаючи з 2005 р. в Україні відбувається міграційний приріст населення, фіксується зменшення обсягів міграційних втрат та інтенсивності вибуття громадян за межі держави (табл. 1).

Таблиця 1
Основні показники стану ринку праці та мобільності населення України*

	Одиниця виміру	2000	2001 ¹	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	І пів-річчя 2009
Рівень економічної активності населення у віці 15–70 років	% до населення відповідної вікової групи	63,2	62,3	61,9	61,8	62,0	62,2	62,2	62,6	63,3	63,4
Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років	у % до населення відповідної вікової групи	55,8	55,4	56,0	56,2	56,7	57,7	57,9	58,7	59,3	57,7
Рівень безробіття населення у віці 15–70 років (за методологією МОП)	% до економічно активного населення відповідної вікової групи	11,6	10,9	9,6	9,1	8,6	7,2	6,8	6,4	6,4	9,1
Рівень зареєстрованого безробіття	% до економічно активного населення працездатного віку	5,6	5,1	5,0	5,0	4,7	4,4	3,8	3,3	2,9	4,1

Рівень працевлаштування	% до тих, які перебували на обліку у державній службі зайнятості	21,8	28,0	29,7	30,9	33,9	36,4	39,7	45,4	43,3	25,7
Середньомісячна номінальна заробітна плата	в розрахунку на одного штатного працівника, грн.	230	311	376	462	590	806	1041	1351	1806	1812
Темпи зростання реальної заробітної плати	% до відповідного періоду попереднього року	99,1	119,3	118,2	115,2	123,8	120,3	118,3	112,5	106,3	89,9
Міграція населення у межах України	тис. осіб	274,9	517,4	717,5	722,5	750,8	723,6	721,7	711,8	673,5	224,5
Сальдо зовнішньої міграції населення	тис. осіб	-46,6	-33,5	-33,8	-24,2	-7,6	4,6	14,3	16,8	14,9	7,4
Частота прибуття / вибуття з внутрішньої міграції	(на 1000 осіб)	5,6	14,1	14,9	15,1	15,8	15,4	15,4	15,3	14,6	9,8
Частота міграційного приросту з зовнішньої міграції	(на 1000 осіб)	-0,9	-0,9	-0,7	-0,5	-0,2	0,1	0,3	0,3	0,3	0,3

* Джерело: складено автором за матеріалами Держкомстату [2].

¹ Дані про міграційний рух населення України за 9 місяців 2001 року.

Певною мірою цей процес можна розглядати як реакцію на поступове економічне зростання та розширення простору продуктивної зайнятості в Україні, підвищення заробітної плати і збільшення соціальних трансфертів (пенсії, допомога при народженні дитини). Підтвердженням цього можуть слугувати дані моніторингу соціальних змін українського суспільства щодо соціального самопочуття і суспільних настроїв населення [3]. Дослідження громадської думки з приводу ситуації, яка склалася в країні, засвідчує, що упродовж десятиріччя (1998–2008 рр.) частка респондентів, які вважали за неможливе терпіти власне тяжке становище, скоротилась більш ніж вдвічі, а частка тих, хто вважали, що жити важко, але можна терпіти, збільшилась в 1,7 разу. Порівняно з 1998 р. частка осіб, які більш позитивно оцінювали ситуацію в країні (як таку, що все не так погано і можна жити), у 2008 р. зросла майже втричі. Разом з тим, слід відмітити зменшення числа таких оптимістичних відповідей респондентів порівняно з підсумками аналогічного опитування у 2005 р. (рис. 1).

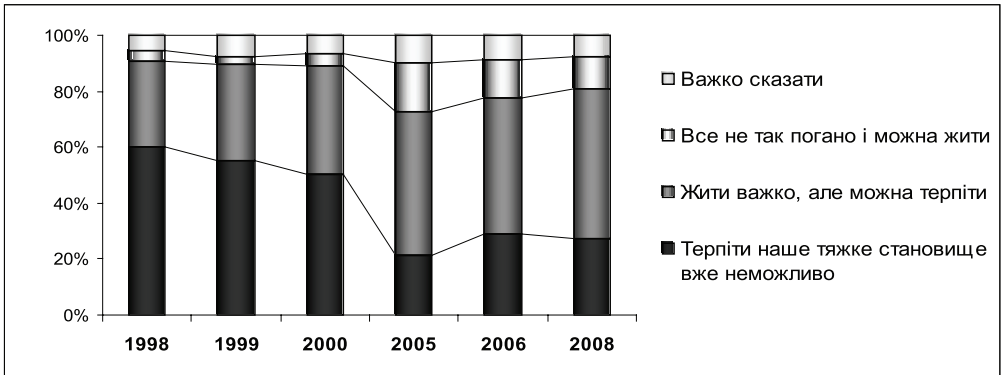

Рис. 1. Думки респондентів з приводу ситуації, що склалася в Україні (складено автором за даними [3, с. 44])

Дані моніторингу також свідчать про покращення загальної ситуації щодо можливостей працевлаштування в Україні. Розподіл думок респондентів засвідчив, що в людей з'явилося більше можливостей знайти хоч би якусь роботу за місцем проживання (рис. 2).

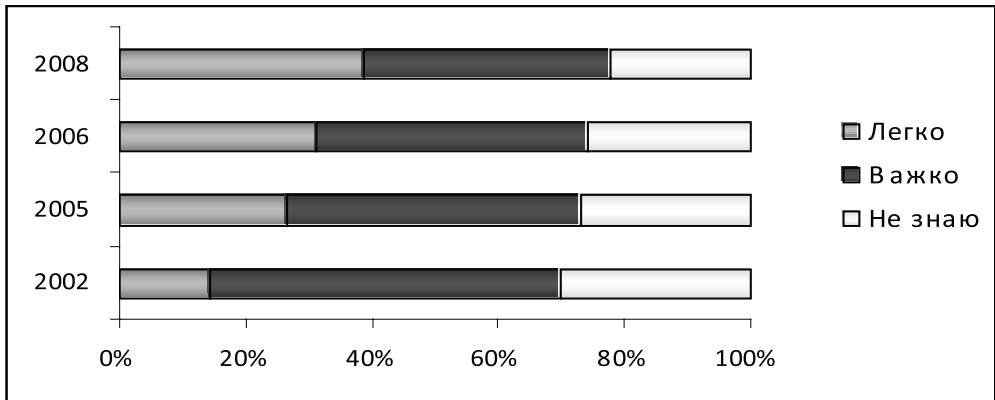

Рис. 2. Відповіді респондентів на запитання: «Чи важко знайти у Вашому населеному пункті будь-яку роботу?» (складено автором за даними [3, с. 63])

Водночас, знайти роботу за кваліфікацією та з достатнім заробітком залишається дуже складно: упродовж 2002–2008 рр. частка опитаних, які вважають, що знайти відповідну роботу за місцем проживання важко, залишається практично незмінною – майже три чверті відповідей респондентів (рис. 3).

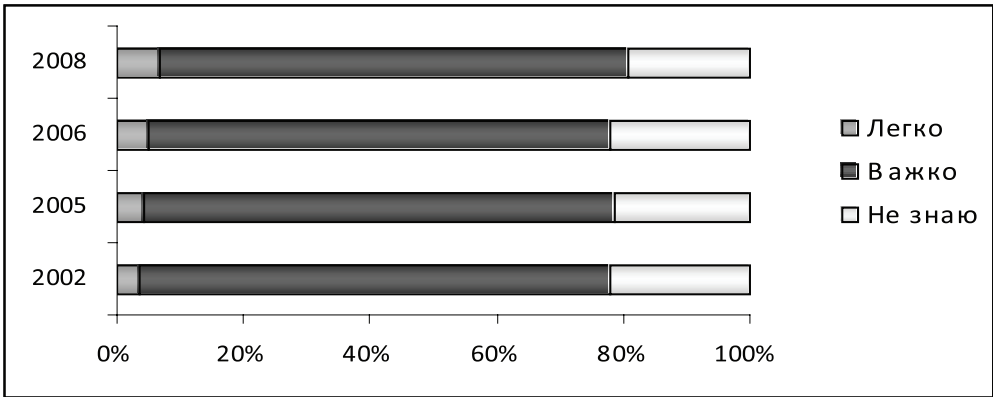

Рис. 3. Відповіді респондентів на запитання: «Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком?» (складено автором за даними [3, с. 62])

На тлі загальної позитивної динаміки соціально-економічної ситуації в країні в період до кризи 2008 р., адаптації значної частини населення до нових суспільних реалій, більшість показників соціально-економічного розвитку все ще залишалися далекими від стандартів розвинених країн, зберігається значний розрив у рівнях оплати праці в Україні та зарубіжних країнах (особливо в перерахунку на іноземну валюту за офіційним курсом), що спонукало українських громадян шукати роботу за кордоном (рис. 4).

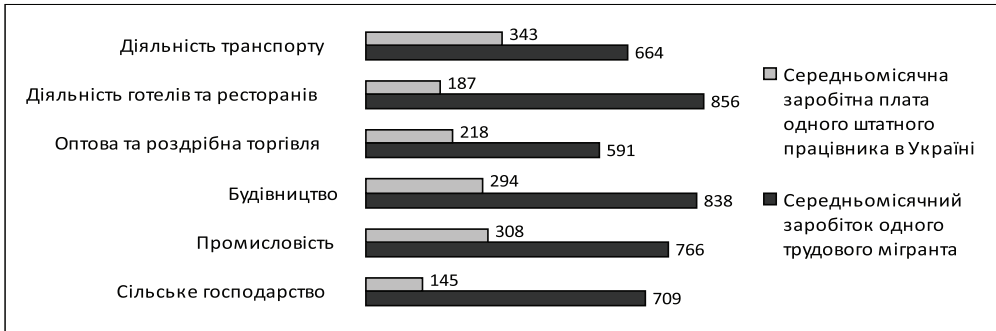

Рис. 4. Розмір середньомісячного заробітку трудового мігранта та штатного працівника в Україні за видами економічної діяльності у 2007–2008 рр., дол. США (складено автором за даними [4, с.95])

Зрозуміло, що всі ці чинники посилюлися під впливом світової фінансово-економічної кризи в останні роки. За результатами першого загальнонаціонального вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції, проведеного

Держкомстатом України спільно з Українським центром соціальних реформ у червні 2008 р., середньомісячний заробіток одного трудового мігранта становив 817 дол. США, що втричі вище, ніж у середньому на одного штатного працівника, зайнятого в економіці України (268 дол. США) [4, с. 95]. Необхідно визнати, що й на сьогодні для значної частини громадян України зайнятість за кордоном є єдиною можливістю боротьби з бідністю. Таким чином, соціально-економічна мотивація (неадекватно низька вартість робочої сили в Україні, бідність, неможливість реалізувати себе на Батьківщині) продовжує залишатись головним чинником трудових міграцій наших співвітчизників за кордон. Значний розрив у розмірах заробітної плати є головним спонукальним мотивом для українців у пошуках роботи за межами України, навіть у країнах близького зарубіжжя.

Переважна більшість українських працівників-мігрантів зосереджується на ринках праці з найменшою якістю в умовах глобалізації. Це найпростіші професії та некваліфікована праця у сфері послуг, будівництві, сільському господарстві, а також на працевістих роботах в обробній промисловості за умов нижчого, порівняно з місцевими працівниками, рівня заробітної плати, відсутності або мінімуму соціальних гарантій. Низький професійно-кваліфікаційний рівень робіт, що виконують трудові мігранти за кордоном, свідчить про зниження якості та низьку ефективність використання їх трудового потенціалу, адже багато хто з трудових мігрантів набули в Україні більш складні професії та працювали на вищих посадах.

Неврегульований правовий статус (за письмовим трудовим контрактом працює лише третина найманих мігрантів, решта – за усною домовленістю) і нестабільний характер зайнятості зумовлюють низький рівень та навіть відсутність соціального захисту трудових мігрантів на робочому місці: соціальним страхуванням охоплено лише половину працюючих, а кожний п'ятий не мав права на жоден вид соціального забезпечення чи пільг (включно з оплачуваною відпусткою). Дискримінація на ринку праці – проблема, з якою постійно стикаються мігранти під час найму на роботу, забезпеченні належних умов та гігієни праці, бажання реалізувати власні знання і навички відповідно до освіти та кваліфікації, можливостей доступу до соціальних послуг, участі в суспільному житті.

За даними Держкомстату України [2], стан ринку праці у І півріччі 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 р. характеризувався зниженням рівня зайнятості населення у віці 15–70 років з 59,6% до 57,7%; збільшенням серед економічно активного населення працездатного віку рівня безробіття населення (за методологією МОП) з 6,8% до 9,9% та рівня зареєстрованого безробіття з 3% до 4,1%; скороченням кількості вільних робочих місць на 63,2%; зростанням серед безробітних (за методологією МОП) частки вивільнених з економічних причин з 29,3% до 48,6%; зниженням рівня працевлаштування незайнятого населення за допомогою державної служби зайнятості з 41% до 25,7%; скороченням рівня прийому робочої сили з 14,3% до 10,8% середньооблікової кількості штатних працівників; збільшенням у декілька разів кількості працівників, які з ініціативи адміністрації переведені на скорочений графік роботи, перебували в адміністративних відпустках; скороченням числа працюючих в секторі самостійної

зайнятості – на 5,2%; зменшенням реальної заробітної плати на 10,1%; збільшенням більш ніж у 2 рази суми боргу з виплати заробітної плати та кількості працівників, які вчасно її не отримали.

Водночас, упродовж 2009 р. в Україні збереглась тенденція міграційного приросту населення, сальдо зовнішньої міграції склало близько 13,5 тис. осіб. Разом з тим, зафіксовано певне скорочення обсягів міграційних потоків: у січні – грудні 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 р. число вибулих зменшилось на 2,9 тис. осіб, число прибулих – на 4,4 тис. осіб, сальдо зовнішньої міграції – на 1,4 тис. осіб. До групи регіонів, які традиційно характеризуються додатнім сальдо зовнішньої міграції, входять Одеська область, АР Крим, міста Севастополь і Київ, а до групи регіонів з від'ємним сальдо – Закарпатська, Луганська і Рівненська області.

Можемо говорити, що світова фінансово-економічна криза, яка вкрай негативно вплинула на характер національного ринку праці, зумовивши зростання безробіття та заборгованості з виплати заробітної плати, все ж не спричинила нової хвилі масового відтоку трудових мігрантів за кордон. Поки що також не відбувається масового повернення трудових мігрантів внаслідок втрати роботи за кордоном, скорочення квот і посилення вимог до працевлаштування мігрантів у багатьох країнах-реципієнтах.

Аналіз динаміки безробіття Україні за 2009 р. свідчить, що чисельність безробітного населення віком 15–70 років (за методологією МОП) у січні – вересні 2009 р. становила понад 1,9 млн. осіб економічно активного населення зазначеного віку, рівень безробіття склав 8,6%, тоді як у січні – червні він становив 9,1%, а в січні – березні – 9,5%. Наразі він є нижчим за відповідний показник по країнах Євросоюзу (рис. 5).

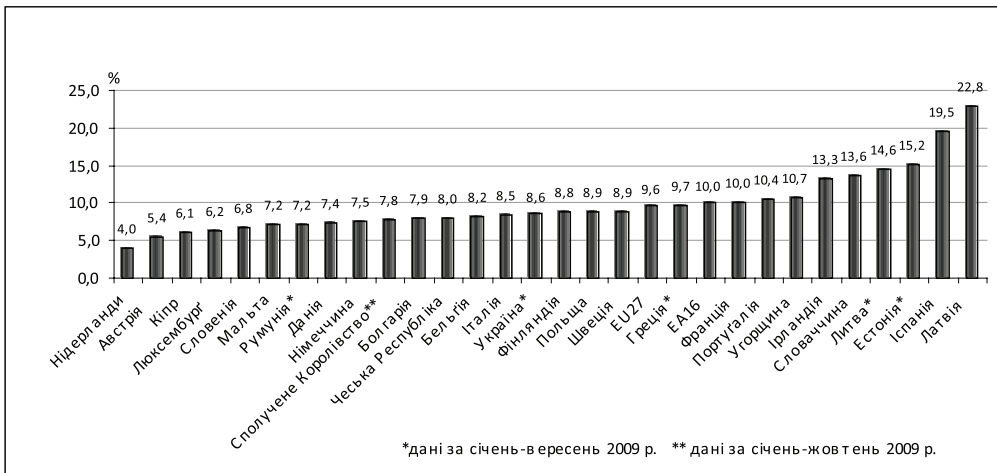

Рис. 5. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) у грудні 2009 р. в країнах Євросоюзу та в Україні (у % до економічно активного населення у віці 15 років і старше, для України – у віці 15–70 років) (складено автором за даними [2; 5])

Спостерігалися різноспрямовані тенденції на ринку праці в Україні, де рівень безробіття упродовж минулого року поступово скорочувався, та ринках праці країн Євросоюзу і Російської Федерації, де безробіття продовжувало зростати помірними темпами. За оцінками Євростату, за рік (з грудня 2008 р. до грудня 2009 р.) рівень безробіття в країнах Євросоюзу (EA16) виріс з 8,2% до 10%, а в країнах Євросоюзу (EU27) – відповідно з 7,6% до 9,6%. Від листопада до грудня 2009 р. в країнах ЄС число безробітних збільшилося на 163 тис. осіб і перевищило 23 млн. Ситуацію з безробіттям, що склалась в Латвії, Іспанії, Естонії, Литві та деяких інших країнах Євросоюзу, експерти характеризують як національне лихо. За найостаннішими прогнозами Європейської комісії, поряд з деяким покращенням економічних показників, перспектива трудового ринку залишатиметься несприятливою для майбутніх місяців 2010 р. і почне поступово поліпшуватись лише згодом. Напруженою є ситуація на ринку праці в Російській Федерації: за інформацією Росстату [6], рівень безробіття населення (за методологією МОП) у % до економічно активного населення у віці 15–72 років в Російській Федерації збільшився з 6,3% у 2008 р. до 8,4% у 2009 р. У січні 2010 р. цей показник виріс до 9,2%, а загальна чисельність безробітних перевищила 6,8 млн. осіб.

Це може стати обмежуючим фактором для подальших зовнішніх трудових міграцій з України. Складну ситуацію на ринках праці країн ЄС, особливо Іспанії, Угорщини, Португалії, Польщі, Італії, Чеської Республіки, а також Російської Федерації, які є основними приймаючими країнами трудових мігрантів з України, слід розглядати як потенційний фактор підвищення безробіття на національному ринку праці. Разом з тим слід брати до уваги, що навіть в умовах кризи на закордонних ринках праці зберігається попит на непрестижні професії і робочі місця, які традиційно займають українські трудові мігранти й яких уникають місцеві працівники. Криза може негативно вплинути на рівень заробітків та суттєво погіршити умови праці українських заробітчан, але на даний час вірогідність їх масового повернення є невисокою.

Висновки. Реалізація конституційного права громадян на працю, соціальний захист їхніх інтересів передбачає забезпечення зайнятості економічно активного населення, у тому числі за межами країни шляхом організації та регулювання процесів зовнішньої трудової міграції. Упродовж тривалого періоду заходи політичного реагування на міграцію в Україні можна визнати неадекватними масштабам цього явища, а управління міграцією безсистемним і неефективним. Україна досі не має чіткої, науково і політично обґрунтованої державної міграційної політики.

Включення України до міжнародної системи переміщень населення в умовах посилення глобальної економіко-екологічної, техногенної, інноваційної та інформаційної стратифікації у світі потребує ґрунтовного аналізу, розробки та впровадження адекватних механізмів регулювання міграційних процесів. Регулювання міграційних процесів повинно відповідати потребам стратегічного розвитку України в умовах глобалізації та перспективам її європейської інтеграції.

Розробляючи засади державної політики у сфері міграцій, слід враховувати геопросторову особливість України, адже вона є водночас країною-донором, країною призначення та транзиту мігрантів. Державна політика України щодо зовнішньої трудової міграції має бути спрямована, насамперед, на створення соціально-економічних умов для припинення відпливу українців за межі країни і рееміграції українських заробітчани, посилення соціального захисту громадян України, які працюють за кордоном, зменшення обсягів нелегальної міграції на основі формування правових засад та економічних механізмів для регулювання міграційних процесів, створення спільно з приймаючими країнами загальної системи та узгоджених механізмів трудової міграції, надання потокам трудових іммігрантів обмеженого, лише якісно необхідного для національного ринку праці характеру шляхом залучення іноземних працівників з необхідним рівнем освіти та кваліфікації за заздалегідь встановленими квотами і укладеними контрактами, обмеженими в часі. Ключовим має стати поняття збалансованої, організованої та гуманістичної міграційної політики.

Ефективне управління процесами зовнішньої трудової міграції потребує об'єднання та координації зусиль держави, громадянського суспільства та соціально відповідального бізнесу. У формуванні міграційної політики доцільно більш широко застосовувати механізм державно-приватного партнерства, що успішно зарекомендував себе в різних країнах. Учасниками та зацікавленими сторонами тут можуть виступати урядові структури, громадські організації (діаспори, релігійні об'єднання), бізнесові структури (у т. ч. транснаціональні корпорації), агенції з міжнародної співпраці та розвитку, організації-донори, у тому числі міжнародні.

1. Міграційні процеси в Україні : сучасний стан і перспективи / за ред. О.В. Позняка. – Умань, 2007. – 276 с.
 2. Офіційний веб-сайт Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
 3. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг. / Є. Головаха, Н. Паніна. – К., 2008. – 85 с.
 4. Зовнішня трудова міграція населення України. – К. : Інформативно-аналітичне агентство, 2009. – 120 с.
 5. Eurostat news release. 16/2010 – 29 January 2010 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Євростату. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat>.
 6. Офіційний веб-сайт Федеральної служби державної статистики Російської Федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gks.ru/>.
- Отримано 11.03.10*

С.М. Жовнир, канд. геогр. наук

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕШНЕЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В УКРАИНЕ

Рассмотрено трансформационные процессы в сфере миграций в контексте социально-экономических изменений украинского общества, проведен анализ

миграционных тенденций в условиях мирового финансово-экономического кризиса, предложены основные подходы к формированию миграционной политики.

Ключевые слова: миграционные процессы, трудовые мигранты, государственная миграционная политика.

S.M. Zhovnir, Candidate of Geogr. Sci.

STATUS AND PROSPECTS OF EXTERNAL LABOUR MIGRATION IN UKRAINE

The transformation processes in the field of migration in the context of socio-economic changes in the Ukrainian society are considered, migration trends in the conditions of global financial crisis are analyzed, the main approaches to the formation of migration policies are suggested.

Keywords: migration processes, labour migrants, state migration policy.